

Svěrák, František

K vyjadřování modality tázacích vět v češtině z hlediska historického

In: *Otázky slovanské syntaxe. III, Sborník symposia "Modální výstavba výpovědi v slovanských jazycích"*, Brno 27.-30. září 1971. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1973, pp. 325-328

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120883>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K VYJADŘOVÁNÍ MODALITY TÁZACÍCH VĚT V ČESTINĚ
Z HLEDISKA HISTORICKÉHO

Tázací věty zjišťovací jsou uvozeny ve starší češtině nejčastěji částicemi *zda* (*zdali*, *zdaž*, *azda*, *za*, *zali*), *-li* (*čili*), *kěž* (*ké*); např.: *Kam myslíš, nevěrná sluho? Zda mníš, by v téj čsti stál dlúho?* (Jid., z r. 1306). *Zdali proti slunci sviece jasně kdy muůže svietiti?* (Smil Flaška, Nová rada, z konce 14. stol.) *Ach zlý a nevěrný pane, azda tě črt na to radil, aby miesto sebe sadil z peněz v úřad lakomého?* (Tamtéž.) *Zdali natepeš množství voluův a ovčí, aby statčiti jim mohlo ku pokrmu?* (Tomáš Bavorovský, Postilla, z r. 1557.) *Zdali mezi odporňma stranama co za právo vypoví? Zdali obec království tohoto a správu v jeho řád uvede?* (Daniel Adam z Veleslavína, překlad Kroniky české Eneáše Sylvia, z r. 1585.) *Nebo zdaliž patrně není, že Báh ku pádu zemi nastrojuje?* (Karel st. ze Žerotína, Apologie, z r. 1606.) *Nebo zdaž se jedno a též jinak přistojiti nemůž?* (Komenský, Labyrint světa, z r. 1623.) *To vše zdali tomu věku nemožné jest?* (Komenský, Didaktika, z r. 1631.) Závislé otázky zjišťovací: *Vstaň, pověz mi, co jsi myslil, zdali jsi sebe proč nečil?* (Tandariáš a Floribella, z 2. pol. 14. stol.) *Přes to abych zkusil, zdali český jazyk tak hodný jest, aby bez žebroty německého šverkánie, buďto latinského proměšování sám od sebe tauž věc vymluviti mohl?* (Václav Písecký v listě Řehoři Hrubému, zač. 16. stol.) *Vyšli všichni ven na palác..., pilně toho šetřice, zdaliž to psaní bylo v Praze aneb v Vidni napsané a zdali vlastní rukou podpis J. M. C. Mathiáše se nachází* (Vilém Slavata, Historické spisování, po r. 1620). Toto *zda*, *zdali* se udrželo v závislých otázkách do dneška a v přímých otázkách jen při citovém zabarvení v podobě *zdalipak*; např.: *Nevím, zda přijde. Zdalipak dáte pokoj!*

Tázací věty s *-li*: *Vidíte-li z Dubé pana Hynka?* (Dal., kolem r. 1315.) *Hosti, chceš-li vrci krychle?* (Hrad., satira o ševcích, 3. čtvrtina 14. stol.) *Oiče, tito-li jsú bratři najstarší a nevěrnější tajných věcí sekretáři v tvém klášteře?* (Václav Hájek, Kronika česká, z r. 1541.) *Mnoho-li by takový mudrák provedl?* (Jan Blahoslav, Filipika, z r. 1567.) *Jest-liž to věc spravedlivá, aby tento právě věřící toho psa něsti měl?* (Václav Vratislav z Mitrovic, Příhody, z r. 1599.) *Slýchal-lis co o Kretenském labyrintu?* (Komenský, Labyrint světa.) *Máš-liž ještě nějakou pochybnost?* (Matěj Václav Šteyer, Žáček, z r. 1668.) Tázací věty závislé: *A juž nevieme, tbá-li co tebe.* (Hrad.) *Protož potřebí jest poptati se každý sebe, po kterém žebřiku jdeme, k bohatci-li skrze rozkoši do pekla či k Lazarovi skrze chudobu a bolesti v odpočinutí.* (Petr Chelčický, Postilla.) *Nuže milý kněže Jene, radiž nám o výjezdu na pole, kam bude nejlépe jeti, do Moravy-li, čili k bratřim tábořským, jenž toho velmi žádají na nás, čili Krasikuóm retunk dáti.* (Staré letopisy české, zpráva o smrti Jana Želivského z r. 1422.) *Přátelé okolo stojíce nevěděli, jest-li živ čili mrtev* (Václav Hájek, Kronika česká.) *Ptal se ho, ví-li, kde jest bratr Augusta.* (Jakub Bílek, Život Jana Augusty, z r. 1579.) *Než co tingováno, zlato-li či stříbro a jak mnoho, nenacházím.* (Václav Březan,

Život Viléma z Rožmberka, z poč. 17. stol.) *Již se jiní po mně ptali, chtěl-li bych s poslem J. M. C. do Konstantinopole jíti.* (Václav Budovec, Předmluva Antialkoránu, z r. 1614.) *Ale jakž jest koli, na tom tak dalece nezáleží, než více na tom, mohau-li oni Opavští podlé práva země k tomu přijíti, aby ten zámek s jeho příslušenstvím obdrželi nebo ne.* (Karel st. že Žerotína, list p. Bartoloměji Rejsvicovi z r. 1612.) *I o sněh, bílý-li jest či černý, i oheň, horký-li jest či studený, hadruňky byly.* (Komenský, Labyrint světa.) *Než jak já zvím, sau-li* (slova) *složená z toho vy čili ne?* (Matěj Václav Šteyer, Žáček.) *Toto-li se udrželo v závislých otázkách do dneška a v přímých otázkách jen při citovém zabarvení; např.: Nevím, přijde-li. Dáte-li pak už pokoj!*

Vedle tázacího významu se ovšem už v nejstarších památkách vyskytuje -li v platnosti spojky podmiňovací; např.: *Jest-li to čie rozkázanie, ten mi v tom násilē činī.* (Jid.) *Ach kaká jest nášē nūžē, nebude-li tebe na dlūzē.* (Hra tří Marií, z 1. čtvrtiny 14. stol.) *Neniet nikde tako tuhý, chceš-li, budeš jemu druhý.* (Alx., kolem r. 1310.) *Bude-li vám cizozemec vlásti, nemoci bude dlúho váš jazyk trváti.* (Dal., kolem r. 1315.) *Kmotře, kaké sukno jmám! Třeba-liť, ať jeho prodám.* (Hrad., Satiry o řem.) *Ztratila-li s milého, hledaj sobě jiného.* (Lid. píseň ze 14. stol.) *Ještě bude tobě blazē, dadie-liť léci na podlazē.* (Podkoní a žák, z konce 14. stol.) Ale už ve 14. stol. se vyskytuje také podmiňovací spojka *jestliže*; např.: *A jestliže král Priamus bude chtieti tu učiniti vskutku, poctivē se domōv vrátīme.* (Kronika Trojanská.) *Jestliže by kto druhého nařekl chlapstvem a řekl jemu chlape a on se z toho vyvedl před hojmistrem neb před maršálem, neb ač by se kto podvolili před purkrabí pražským řádem, jakž země za právo má, tehda, když se vyvede, tu ihned... má jemu řeci, že...* (Ondřej z Dubé, Výklad na právo země České.) V lidové řeči zůstalo *jestli* v platnosti tázací: *Nevím, jestli přijde.*

Vedle podmínkového -li, *jestliže* se vyskytuje ve 14. stol. podmínková spojka *ač*; např.: *Ač se kde v mých sloviech potknu, snad mne proň v tom nic nedotknū.* (Alx.) *Ač se, kmotře, líbí tobě, vezmi to sukēnce sobē.* (Hrad., Satiry o řem.) *Nedaj jim v tom dále býti, ač chceš býti Bohu šťasten a jich zlosti neučasten.* (Smil Flaška, Nová rada.) A ještě u Husa v listu z Kostnice: *Prosím také, ač kto viděl jest mé lehké obyčeje v mluvení aneb v skutcích, aby se jich nedržel.* Ale už i v Alx. a jinde ve 14. stol. je *ač* připouštěcí: *Snadno k tomu ponučēti, ktož čemu sám bude chtieti, ač i s škodū, však tam jēti.* (Alx.) *Češte své, ač i kras-tavo.* (Dal.) *Ač-li bych měl sto životōv, byl bych všēch vážiti hotov.* (Tandariáš a Floribella.) *Ač tě kniežē tu moc dal, ale jāt ji tobē odjmaji.* (Pass., leg. o sv. Prok.) *Ač bych já jich nerad vinil, jižt jest zjevno v každém kraji, žeť tu pravdu najmaji.* (Smil Flaška, Nová rada.) Už ve 14. stol. je i podoba *ačkoli*; např.: *Ačkoli bývá ovoce na některém dřevu bez květu, však málo je toho.* (Štítný, Knížky o šlechtnostech.) V 15. stol. už je nejčastěji *ač(koli)* připouštěcí: *Ačkoli snad tobě ne všecko toto mé sepsanie bude příjemno, to budiž tvému nerozumu a tvé mladosti připsáno.* (Jan Hasištejnský, Zpráva a naučení, před r. 1493.) V 16. stol. se vyskytuje *ač(koli)* nejčastěji ve významu připouštěcím; např.: *Najviece mohū v válce ty věci, kteréž jsū tuto položeny, totiž množstvie vojákūōv, mužnost, vtip hajtmanský a štěstie, kteréž, ačkoli mnoho muōže ve všech věcech lidských, však nejviece k válce.* (Řehoř Hrubý, Napomenutí k Pražanům, z r. 1512.) *Ač v Gdanštē někdy na dva tisíce voluōv i více za jeden týden zbijí, ale to za některau málo nedělí stojí.* (Zikmund z Puchova, Kosmografie česká, z r. 1554.) *Ačkoli jistē jest, kdyby k tomu i ještě latinē umēli, dialektiky a rhetoriky povēdomi*

byli, žeť by mnohem bystřejší, způsobilější i ke všemu hotovější a tak užitečnější byli. (Jan Blahoslav, Filipika.) U Václava Březana je sice ještě ač podmínkové, ale patrně jako archaismus, pochopitelný u archiváře: *Ač by při práci o zdraví přišel, aby vychování od svého pána do smrti jměl.* (Život Viléma z Rožmb.)

Tázací či (čili) bývá v čele jednoduché otázky zjišťovací nebo na počátku druhé části otázky disjunktivní; např.: *Čili j' nemohl jmieti koně, jenž by pošel uzdú zvoně?* (Leg. o umučení Páně, z r. 1306.) *Nížádný nevie do sebe, pekla-li hoden či nebe.* (Smil Flaška, Nová rada.) *A co nás v tom muož potkati, štěstie-li čili nešťestie, toho v jistotě nevieme.* (Kronika Troj.) *Nevěděli, jest-li živ čili mrtev.* (Václav Hájek, Kronika česká.) *Již nyní uzříš, naplní-li se řeč má vskutku čili nic.* (Tomáš Bavorovský, Postilla.) Toto tázací či se udržuje v nové češtině jen v disjunktivních otázkách, ale i tam ustupuje spojce nebo. Vyskytuje se však i v hovorové češtině, např. v Brně: *Že je to tak? Či se mýlím?* Teprve od 16. stol. se někdy vyskytuje čili za nebo, neboli, aneb na vyjádření totožnosti: *Akta nebo knihy památné, čili historie oněch dvou nepokojných let v Čechách 1546—1547* (nadpis knihy Sixta z Ottersdorfa); srov. běžné vyjadřování: *Tento císař pateru řeč jest uměl, totiž českau, ta mu byla přirozená, německau, franskau a lombardskau aneb raději vlaskau.* (Prokop Lukáč, Historie o císaři Karlu IV., z r. 1584.) *A ti slovau vůbec kantoři a neb česky dím zpěváci.* (Blahoslav, Musica.) *Léta 1336, vigilia božního křtění, jinák Tří králův.* (Velešlavin, Kalendář historický.)

Řidčeji se vyskytuje tázací částice *ké, kéž*; např.: *A kéž mi to činie jiní, jimž dávaju, ktož co ráčí?* (Jid.) *Svatý Jeronym babám psal, a vyklad Písmo z neznámého jazyka kéž jest řekl: „Sprosní tomu nerozumějí?”* (Štítový, předmluva sborníku z r. 1376.) *Ké s'nám toho kdy požaloval?; ale vše s'pokorně trpěl.* (Pass., leg. o sv. Alexiovi, 14. stol.) *Jinak ké, kéž uvozuje věty rozkazovací a práci: Čbáne, ké se modlíš!* (Hrad.) *Můj synu žádúci, ké své choti dáš vítanie!* (Kat.) Vyskytují se ovšem ve starším jazyce i zjišťovací věty tázací bez tázací částice: *Neviete, že psově, kteřížto mnoho ščekají, i žádného úrazu nečinie?* (Povídka o Alexandru Vel., 14. stol.)

V doplňovacích větách tázacích je ve 14. stol. proti pozdější době tázací zájmeno *kaký* a příslovce *kako, kak*; např.: *Kaká j', Bože, tvá pokora?* (Leg. o umuč. Páně.) *Ach, kakú my žalost máme!* (Hra tří Marií.) *Kací sú to lidé, bylo jim vzveděti.* (Dal.) *Kaké jest to pravenie?* (Smil Flaška, Nová rada.) *Kak se jmáš, můj milý pane?* (Hrad., bajka o lišcě a čbánu.) *A kak se jmá kmoška mojě?* (Hrad., Satiry o řem.) *Vizže každý, kak jest vrátka seho světa čest hi chvála.* (Jid.) *Kak nás črt láká* (nadpis traktátu Tom. ze Štít.)

Vedle *kaký, kak* je už ve 14. stol. také *keraký, kterak*, které se drží déle; např.: *ač byla lety mláda* (t. Eliška), *však o to mūdře myslila a snažně, kterak by mohla toho vězenie prázdna a svobodna býti.* (Přibík Pulkava, Kronika.) *Kterakú sú ty všěcky i každá z nich žalost měly, jazyk by toho nemohl vymluviti ani péro vypsati.* (Kron. Troj.) *Tuto vypravuje Karel, císař přemůdrý a přeurozený, svůj život a své pokolenie, a kterak jest jeho poslal otec v sedmém létě do Francie.* (Život Karla IV.) *Tuto se čte, kterak Achilles, hrdina řecký, lapen jest v milosti té přěvelmi krásné a ušlechtilé panny Polyxeny.* (Kron. Troj.)

Zájmenné adjektivum *jaký* a příslovce *jako má* ve 14. stol. především význam srovnávací: *Chlap jest jako vrba.* (Štít., *Kak se zdejší stavové připodobnávají.*...) Ale už ve 14. stol. se vyskytuje *jaký, jako, jak* ve významu tázacím; např.: *I jaká radost mně býti může, poňavadž vida i nevizi, majě*

i nemám, jsa, jako bych nebyl? (Tkadleček.) V 15. a 16. stol. je už tázací *jaký*, jak běžné: *Vidíš a znáš, jakž jest svět.* (Jan Hasištejnský, Zpráva a naučení.) *Nu opět pošetřte, jaká jest jeho (Pompeiiova) zdrželivost i v jiných věcech.* (Řehoř Hrubý, Napomenutí k Pražanům.) *Prve než začneš, znamenej, buď umíš-li po klíčích neb jináče jak píseň vysoko neb nízko jde.* (Blahoslav, Musica.) Toto tázací *jaký*, jak je v dnešní češtině a řadí ji mezi jazyky západoslovanské (mimo lužickou srbštinu).